

Pranešimas konferencijoje „Mykolas Vaitkus – žmogus, įsipareigojęs atminčiai“

Eugenijus Žmuida

Mūsų konferencija vadinasi „Nušvitusi dulkė“. Tai išties pati gražiausia ir semantiškai talpiausia Vaitkaus sukurta metafora, tiksliai perteikianti jo, kuklaus žmogaus ir kunigo, poetinę savijautą, žavėjimąsi Dievo sukurtu pasauliu ir Jo sutvertu žmogumi, apdovanotu galimybe suvokti visatos didybę ir kartu – savo menkumą. O taip pat ir kūrybine galia, tuo dievišku impulsu, kuris įgalina matyti žmogų nekasdieniškai – kaip nušvitusią dulkę.

Kūrybą Vaitkus suprato kaip aukščiausią įsipareigojimą būčiai ir tuo pačiu – lietuvių tautai. Užaugęs ir mokėsis spaudos draudimo laikais, jis perėmė to laikotarpio susipratusio lietuviu ideologinę programą: įsipareigojimą draudžiamai kalbai, jos užguitam žodžiui. Idėjinę nuostatą išreiškė pasiryžimas gausinti lietuviškumą: skleisti poeziją, gausinti lietuvišką raštiją visais įmanomais žanrais ir publicistiniais raštais. Šis visuotinis lietuviu *credo* lydėjo ir angažavo Vaitkų, parašiusį ir išleidusį daugiau kaip tris dešimtis knygų, visą gyvenimą, nors pats gyvenimas, istorinis laikas keitėsi, lietuvių literatūra, jos poreikiai, tematika ir meninis lygis sparčiai kito. Vaitkus taip ir būtų likęs užstrigusių „aušrininkų“ ir „varpininkų“ rupu, estetizmo ir simbolizmo pradinuku, jei ne kiek netikėtas savęs atradimas senatvėje, gyvenant ir kunigaujant toli nuo Lietuvos – emigracijoje JAV. Kaip ir daugelis išeivių kamuojamas nostalgijos jausmų, Vaitkus pradėjo rašyti atsiminimus. Pirmasis jo pasakojimas apie laiką kartu su Maironiu Palangoje, paskelbtas išeivių periodikoje, sukėlė didžiulį ažiotažą ir susidomėjimą. Vaitkus buvo užverstas prašymais rašyti ir skelbti daugiau. To jis ėmėsi su didžiausiu malonumu, detalai, vos ne diena iš dienos rekonstruodamas savo gyvenimą nuo pat saulėtos vaikystės prisiminimų iki tų dienų, kai Lietuvą teko palikti. Ar gali būti didesnis malonumas senatvėje, kaip galimybė sugrįžti į „prarastąjį laiką“ – šią lakią Marcelio Prousto frazę Vaitkus pakartoja, imdamasis savo gyvenimo Knygos. Su ja pagaliau išmušė ir Vaitkaus-rašytojo valanda – poetas išties tapo „Nušvitusia dulkė“ – žmogumi, suvokusiu, ką ir kaip turi rašyti, kad taptų įdomus ir svarbus visiems lietuviams, esantiems išeivijoje ir tolimoje Lietuvoje, kad įeitų į lietuvių literatūrą – kaip memuaristikos pradininkas ir klasikas, sukūręs nepakartojamą caro laikų, karų ir nepriklausomos Lietuvos „atminties teatrą“.

„Atminties teatro“ sąvoka vartojama atminties studijose. Ši disciplina, tirianti personalinę ir kolektyvinę atmintį, taip pat užmarštį, išpopuliarėjo XX a. pabaigoje ir lieka svarbi iki šiol. Kalbant apie Vaitkaus atsiminimus, kurie iš personalinių virto kultūriniais, verta šiek tiek plačiau susipažinti su atminties studijų teorija, nes ji liečia ir aptaria kiekvieną, turintį atmintį, mintyse nuolat gyvenantį atmintyje.

Atminties studijos teigia, jog atmintis, kiek ji individuali ir unikali bebūtų, susiformuoja tik sociume, tai yra tarp žmonių. Auginamas izoliuotai arba tarp gyvūnų, vaikas neturėtų atminties,

nemokėtų kalbos. Atmintis yra išugdoma ir lavinama. Mažas žmogus visa savo psichika ir vaizduote yra orientuotas į priekį, į ateitį, į būsimus įvykius, o atmintis reikalauja sustoti ir atsigręžti į praėjusį laiką. To daryti natūraliai vaikas nėra linkęs. Tėvų klausimai „Kur buvai vakar?“, „Ką veikėte darželyje?“, „Apie ką buvo filmas?“ vaikams nepatinka, nes jie tegalvoja apie būsimas akimirkas, sugrįžimas į praeitį atrodo nebeaktualus, nereikalingas. Priverstas sugrįžti prie buvusių įvykių, juos mintyse pakartoti, aptarti, nagrinėti, vaikas pratinamas prie psichinės operacijos, kuri ilgainiui taps būtinybe. Vėliau žmogus ir pats, ir sociumo verčiamas nuolat „suka“ savo atminties „ekrane“ praėjusius įvykius, ypač „šviežias“ situacijas, gerus įspūdžius ar konfliktus, prisimena skaitytas knygas, įdomias mintis, keliones, vaikystę, viešus pasirodymus ir t. t. Taip susiformuoja žmogaus, individo vidinis, arba dvasinis, pasaulis, kuris egzistuoja išskirtinai atmintyje.

Lygiai toks pats „mechanizmas“ veikia platesniu mastu, kai kalbame ne apie individą, bet apie bendruomenę, pavyzdžiui, tautą, Benedikto Anderseno taikliai pavadintą „įsivaizduojama bendruomenė“ (knygą tokiu pavadinimu išversta į lietuvių kalbą). Moksle įsivyravusi nuomonė, kad tautos savo tapatybę apsibrėžia per kalbą ir istoriją. Tokiu būdu sukuriamos ir pačios tautos: parašant joms nacionalines istorijas. XIX amžius Europoje pasižymėjo tikru istorijų rašymo vajumi. Tik atminties studijų teoretikai linkę tikslinti istorijos, ypač nacionalinės, žanrą, teigdami, jog tai buvę ne istorijos tikrąją mokslo prasme, bet beletristinių elementų nestokojantys atminties tekstai, kryptingai sukonstruoti, atrenkant pasididžiavimą keliančius faktus, nepageidaujamus – praleidžiant, sukurti angažuoti, paveikti mases emociškai ir politiškai.

Ideologinius tekstus, kolektyvinės („įsivaizduojamos bendruomenės“) atminties kultūras kuria, vėliau – palaiko ne vien istorikai, bet ir menininkai, poetai, kalbininkai, žodžiu, kultūrinis elitas. Tautos, lig tol gyvenę kaip vaikai, be praeities atsiminimų, turėjo būti lavinamos, ugdomos, įgyti istorinės atminties sluoksnį, kad galiausiai virstų nacijomis, t. y. sąmoningomis, save reflektuojančiomis, savo kalbą ir istoriją branginančiomis tautomis.

Istorija, kurią tauta žino ir kuria didžiuojasi, yra ne objektyvi istorijos rekonstrukcija, bet tam tikras modelis, paveikus ne faktų chronologija, bet kaip vaizdinių, sukurtų pagal tuos faktus, virtinė, kaip dinamiškas mitas, palaikomas individualioje ir kolektyvinėje atmintyje papildomomis priemonėmis – atminimo dienomis, pagerbimo ceremonijomis, memorialinėmis vietomis, gatvių, aikščių pavadinimais, minėjimais, šventėmis, spektakliais, filmais. „Atmintis yra nuolat besitęsiantis ir aktualus fenomenas, besistengiąs išlaikyti mus amžinojoje dabartyje,“ – teigia vienas svarbiausių teoretikų Pierre Nora. Atmintis visada selektyvi – vieni ir tie patys istorijos vaizdiniai (pvz., „Vytauto laikai“) „apsigyvena“ individualioje ir kolektyvinėje sąmonėje bei virsta „amžinosios dabarties“ sudėtine dalimi.

Be šio didžiojo tautą telkiančio mito, visuomenėje ir kultūroje funkcionuoja daugybė kitų „mažesnių“ mitų, pvz., Vilniaus miesto, Dariaus ir Girėno skrydžio, tarpukario Kauno, pokarinio

pasipriešinimo ir t. t., ir pan. Kiekvienas istorinis laikotarpis, mūsų, žymus asmuo, draugija, bendrija, sąjunga, miestas, rajonas ar apskritis turi arba siekia sukurti save pristatančius mitus, juos palaikyti, papildyti, tyrinėti. Tam tikros dalys arba ištisi mitai yra pamirštami, kartais sąmoningai ištrinami, perrašomi, kuriami nauji – atminties mito struktūra yra atvira. Mitinis mąstymas nėra išnykęs. Mitus kuria, įsisavina ir jais gyvena mūsų vaizduotė. Mitinis mąstymas nėra būdingas tik primityvioms bendruomenėms. Taip visais laikais funkcionavo ir funkcionuoja bendruomenės ir atskirų individų atmintis.

Vaitkus intuityviai pajuto savyje galimybę iš savo prisiminimų sukurti mitą, mitinių pasakojimų, susietų su laikotarpiais ir žmonėmis, virtinę, kuri būtų įdomi ir svarbi visiems lietuviams. Jo atsiminimų pasakojimas persmelktas autoriaus dvasinio taurumo ir gėrio šviesa. Nors kiekvienas esame linkę savo praeitį idealizuoti, tačiau galima pastebėti įdomią objektyvią Vaitkaus biografijos detalę – jis tarytum buvo gimęs po laiminga žvaigžde. Ir pats tai lyg jautė, mintyse dėkodamas Dievui ir nepamiršdamas pasimelsti už brangius šį pasaulį palikusius žmones. Skurdo jis tik mokslo metais Palangoje ir Liepojoje, vėliau jau gyveno jei ir nepasiturinčiai, tai tikrai be vargo, visada turėdamas savo kambarį ir rašomąjį stalą, paruoštus pietus ir išskalbtą patalynę. Daugybę likimų negailestingai sužalojo Didysis karas, vokiečių okupacija, bolševikai Rusijoje, vėliau – Lietuvoje, tremtis (po Pirmojo pasaulinio karo apie trys šimtai tūkstančių lietuvių buvo priversti pasitraukti į Rusijos gilumą; po Antrojo, kaip gerai žinome, daugybė išvežta į Sibirą, žuvo miškuose, patyrė priverstinę emigraciją). Vaitkus tų negandų liko nepaliestas. Kaip kunigas, visada turėjo darbo ir pajamų emigracijoje, tad susidaro įspūdis, jog jam tarytum paties likimo būtų buvę skirta, perfrazuojant Justiną Marcinkevičių, stebėti, matyti ir įsiminti.

Pranešimo pabaigoje dar kartą norisi akcentuoti ir pasidžiaugti tuo, jog Vaitkus suprato savo misiją tautai ir ją sąžiningai atliko. Tad verskime jo „Atsiminimus“, pirmą kartą pasirodančius Lietuvoje autoriaus jubiliejinių metų proga, ir skaitykime. Lai Vaitkaus atsiminimų šviesa telydi mus.